

Глава четвърта

ЧОВЕКЪТ ПРЕД БОГА

*Религиозният опит има абсолютен характер.
Той не подлежи на спорове и дискусии.
Притежаващият този опит придобива
съкровище,
което носи увереност и мир.*

К. Г. Юнг

Дълбокият смисъл се състои в това, че божествената реалност си остава съкровена и не подтиска човека със задължаваща очевидност. Така несъвършеният човешки дух се огражда от безкрайното, от това, което превишава неговите сили. Така се запазва нашата свобода пред Бога. Постигането на тази реалност се извършва постепенно, в строго съответствие с готовността на човека за мистическата среща. Бог сякаш е завоалиран, скрит от непосредственото възприятие. Стъпка след стъпка Той влиза в съзнанието на хората чрез природата, чрез любовта, чрез усещането на тайната и преживяване на Свещеното. С това е свързано и историческото м н о г о о б р а з и е на религиите, което отразява различни фази и нива на Богопознанието.

Въпреки това ние имаме право да говорим за единство на религиите. То е свързано с единството на човешката природа и с родството на преживяванията, които се предизвикват от чувството за Висшето и мисълта за Него. Макар често вярата да се помрачава от егоизъм, корист, примитивен страх — нейното истинско ядро, б л а г о г о в е н и е т о, сродява и езичника, и последователя на висшите световни религии¹. Даже атеистът в някои моменти на своя живот се оказва съпричастен към това чувство и изпитва близостта на непознатия Бог.

Природата е единна, но съжденията за нея са многообразни: теории, догадки, открития, в някаква степен

приближават човека до нейното познание. Тук съществува известна аналогия с религиозното израстване. Трябва обаче да се помни, че има и съществена разлика между научното откритие и религиозното откровение.

Преди всичко Откровението поставя човека пред свръхприродното и неподлежащо на изследване. Затова богословите не се опасяват за сетен път да кажат: "ignotamus" — не знаем. В науката по принцип става дума за познаваеми обекти.

Когато имаме работа с откритие, то активността зависи като правило изцяло от човека. Именно неговата воля и разум проникват в тайните на веществото и в звездните пространства; именно човекът извършва експерименти, наблюдава, сравнява и прави заключения; природата тук е пасивно начало. Ако казваме, че тя пази своите тайни, то това не е повече от фигуративен израз. В действителност природата не оказва никакво съзнателно съпротивление на изследващия разум. Умствените способности, подготовката и настойчивостта на учения безусловно играят голяма роля в откритията и в познанието на света. С една дума, в процеса на познание, в сблъсъка между човека и природата единственото действително лице по същество остава самият човек.

Друг характер има Откровението, т. е. познанието на свръхсетивното битие. Тогава две дейни начала влизат в съприкосновение — волята и духът на човека срещат друга Воля, друг Дух. Затова тук е налице процес принципно различен от изследванията на природата. Откровението вече зависи не от инициативата само на човека, но и от тайнствената активност на Отвъдното. "Бог не е обект, който човек може да намери и овладее за себе си като ключ към всички проблеми. Бог е Личност, трансцендентно Същество: Личността трябва да намери Себе Си, да бъде разбрана и обичана"². По силата на това обстоятелство и субективните предпоставки на възприемащия откровението човек трябва да са по-сложни, отколкото в първия случай.

Впрочем, все пак може да се намери известно сходство с научното познание. Според изводите на квантовата физика, при изследването на микрочастиците, протича взаимодействие между тях и прибора, което съществено влияе на обекта на изучаване. Това взаимодействие не може да бъде сведено до минимум, както в класическата физика. То нараства с увеличаване на точността на експеримента. Следователно опитът изисква особен способ на описание на явленията³. Нещо подобно протича и в областта на духа, в тайнството на Откровението. Според думите на Мартин Бубер то се състои в това, че човек "излиза от момента на висшата Среща вече не такъв, какъвто е бил, встъпвайки в него. Моментът на Срещата не е "преживяване", което възниква и блажено завършва във възприемащата душа, тогава с човека става нещо. Понякога то е като полъх, понякога то е като схватка в борбата, но независимо от всичко — то става. Човекът, който излиза от същностния акт на чисто отношение, придобива в своето същество нещо повече, което е израснало в него"⁴. Това означава, че Откровението е процес, тясно свързващ този, който познава с Този, Който му се открива.

Между Откровението и откритието има още един паралел. Три основни условия: надареност, подготовка и воля играят не малка роля в двата случая. На първо място — надареност. Ако за един човек са лесно достъпни и най-сложните формули на висшата математика, а за друг и най-простите аритметични действия са труден и мъчителен процес, то това никак не омаловажава математическата наука като такава. Ако музиката заставя един човек да плаче, на друг доставя просто удоволствие, а на трети се струва само уморителен шум, то това съвсем не намалява нейната обективна красота и величие⁵.

Това различие особено се проявява по отношение на висшите типове познание. Ако съществуват хора, способни да "четат" мислите на другите, то се срещат и такива, които с труд усвояват чуждата мисъл, дори ясно изразена. Затова няма нищо удивително, че сред много-

образието на психическите типове трябва да се срещат хора с различна мистическа възприемчивост и различна степен на интензивност на духовната интуиция.

Второ, за всеки е очевидно, че познанието на обект, недостъпен за просто невъоръжено око, изисква специална подготвителна работа. Най-сложни изчисления, най-прецизни машини и инструменти, многогодишни, изпълнени с пот и кръв търсения с неуспехи и грешки — всичко това предшества проникването дори само на една крачка в царството на природните тайни. Но ако оръдие на научното познание е математическата абстракция и уредите, то в религиозното познание инструментът е самият човек и от него се изисква особена вътрешна духовно-нравствена подготовка.

Това се посочва още от Плотин, който казва, че мистическото знание е "необходимо преди всичко за да се създаде орган на зрение, подобен на обекта на съзерцание и равен нему... Душата никога не ще види красотата, ако преди това самата тя не стане прекрасна и всеки човек, който желае да види прекрасното трябва да започне с това — сам да стане прекрасен и божествен". Великите светци именно за това са били "боговидци", защото техните души действително са били инструмент на богопознанието. И освен тях такъв инструмент са били и милиони други чисти сърца, искрено обичащи Истината. Може би разликата в богопознанието на такива религиозни гении като Франциск Асизки, Тереза Авилска, Майстер Екхарт, св. Серафим Саровски и обикновените хора се състои в това, че за последните срещата с Бога е подобна на мигновен проблясък на мълния, след което не рядко отново настъпва мрак, а първите с цялото свое същество са се приобщавали към божествения живот и сами ставали негови носители. Тяхното съзнание се издига на такова ниво на съзерцание, където са безсилни човешките думи и мисли. Ето защо, когато те се опитват да споделят хоризонтите, открили се пред тях, трудно отразяват дори една хилядна част.

Посочвайки разстоянието, което отделя прозренията

на мистиците от нашето "житейско" мислене, Морис Метерлинг пише: "Тук ние виждаме себе си до предела на човешката мисъл и далеч зад границите на разума. Тук е необикновено студено, необикновено тъмно, но тук не ще намерите нищо друго, освен светлина и пламък. За тези обаче, които встъпват тук, без да приспособят душата си за новите усещания, този пламък и светлина са тъй студени, както ако бяха нарисувани. Става дума за най-точната от науките. Необходимо е да се преминат пространства, напълно неприветливи и най-слабо обитаеми... Става дума за наука, която е много дълбока, а не за сън. Сънищата не са еднакви, сънищата нямат корени, а пламенният свят на божествената метафизика разцъфтява от мистически корени, които се намират в Персия и в Индия, в Египет и в Гърция."⁶

Трето, най-важно условие за постигане на Бога е в о л я т а з а в я р а, жажда за Истината, благоговение пред нея и безстрашие пред лицето както на практическите, така и на теоретическите трудности.

Ако един човек, който се е докоснал веднъж до отвъдните дълбини, завинаги подчинява своя живот на зова о т т а м, то друг може да не му придаде никакво значение, дори просто да не го разпознае...

* * *

Гласът на Незримия, прозвучал в един от моментите в живота на човека, често се възприема от него през призмата на предразсъдъците и недоверието към всичко, което излиза извън пределите на ежедневното. Понякога този глас се раздава във вяла душа, ограничена, прикована към примитивни цели и интереси. И в двата случая този глас наистина остава "глас, въпиющ в пустиня", защото душата, не отговорила на Божия призив, е духовна пустиня.

Срещата с Бога се осъществява в живота на всеки човек, а религиозният опит е у н и в е р с а л е н, общо-

човешки. Разликата е само в това, до какъв резултат води тази Среща — осъзнава ли я човек или отминава.

Даже ако външните или вътрешни прегради закриват от човека значимостта на срещата, у него завинаги остава смътна тъга по нещо висше, духовна жажда, която той ще се опитва да утоли в подножието на науката, обществото, прогреса или друг идол на своята епоха.

Голямо трябва да е нашето вътрешно усилие, насочено към отхвърляне на отегчителните вериги и заслепяващите превръзки, но голям ще е и резултатът на усилията.

"Съществуват много определения за Бога — казва веднъж Махатма Ганди, — защото Неговите проявления са безбройни. Те ме изпълват с удивление и благоговеен трепет, в някакъв момент смайват. Но аз се покланям на Бога само като Истина. Аз още не съм го намерил, но търся. Готов съм в тези търсения да пожертвам всичко най-скъпо за мен. Ще дам дори живота си, ако потръбва." Такова вътрешно състояние е важна крачка по пътя към богопознанието. "Блажени гладните и жадните за правда, защото те ще се наситят."

В известната книга на свещ. Павел Флоренски е дадена вълнуваща картина на усилията на ума и волята, търсещи Истината. Философът започва своите търсения като се отблъсква от дълбок и безизходен скептицизъм. Той показва как умореният разум кръжи някъде около Истината, без да има сили да я постигне. Показва, че единственият път към нея преминава през тънък мост, висящ над бездна, тя се постига чрез волево усилие, което ражда интуицията на вярата.

"Мислещият човек вече е разбрал, че на този бряг той няма нищо. Но да стъпи на моста и да тръгне по него! Нужно е усилие, нужна е загуба на сили. А ако се окаже, че тази загуба е напразна? Не е ли по-добри да бъдеш в предсмъртни гърчове тук, до моста? Или да се върви по моста, може би да се върви цял живот, вечно очаквайки другия край? Кое е по-добре: в е ч н о да

умираш при вида, може би на обетованата земя, да замръзваш в ледения студ на абсолютното нищо... или да изтощаваш усилията си, последните може би, заради химера, заради мираж, който ще се отдалечава, колкото повече пътника прави усилия да се приближи? — Аз оставам, оставам тук. Но мъчителната тъга и внезапната надежда не дават даже да издишам спокойно. Тогава аз скачам и бягам стремително. Но студът на също така внезапно отчаяние подкосява краката, безкраен страх овладява душата. Аз бягам, стремително бягам назад. Да вървиш и да не вървиш, да търсиш и да не търсиш, да се надяваш и отчайваш, да се страхуваш да изгубиш последните сили и поради този страх да изгубиш десеторно повече, бягайки назад и напред? Къде е изходът? Къде е убежището? Към кого, към какво да се хвърлиш за помощ? Господи, Господи, а къде си Ти съществуващ, помогни на бедната душа, Сам ела, Сам ме доведи при Себе си! Искам ли аз, или не искам — спаси ме. Както можеш и както знаеш, дай ми да Те видя. Чрез сили и страдания ме привлечи!"⁷

"Царството Божие със сила се взема — казва Иисус Христос — и насилници го грабят". Това усилие трябва да се подсилва не с гордото и предизвикателно самомнение на човека, уверен, че той "може да разбере всичко", а с искрена и дълбока любов към Истината.

* * *

Религиозното озарение може да е мигновено, но един миг, когато човек с цялото си същество е усетил присъствието в света на висшия Смисъл, е достатъчен да се отрази върху целия следващ живот. Нещо повече, това преживяване преобразява, прави съвсем друго, осмислено нашето съществуване. "Аз живеях — казва Лев Толстой в своята "Изповед" — само тогава, когато вярвах в Бога. Както беше преди, така е и сега; достатъчно е да знаеш за Бога и аз живея, достатъчно е да забравя, да не

вярвам в Него и аз умирам"⁸. Даже тези хора, които са преживели религиозен опит без никога да го осмислят, подсъзнателно съхраняват в себе си несъзнателна вяра във висшата разумност на живота и световния процес. Именно това чувство, макар и смътно, е за тях велика жизнeутвърждаваща сила.

Превратът в съзнанието на вярващия човек, извършващ се благодарение на срещата с Вечността, се отразява на цялото му същество и на неговата обществена дейност. Пророк Исая или Буда, Мохамед или Савонарола, Хус или Лютер и други духовни водачи, внасят огромни, радикални изменения в социалната среда, в която живеят. Тези изменения са преживели векове.

"Историята на всички времена и народи — казва Макс Планк — напълно убедително свидетелства за това, че от непосредствена, непомрачена вяра, каквато религията внушава на своите последователи, живеещи деен живот, изхождат най-силните подбуди и значителни творчески постижения. В социалната област те не са по-малко, отколкото в областта на изкуствата и науката."⁹ Действително е невъзможно да се оцени вдъхновяващата роля на вярата в живота на великите мислители, поети, художници, учени, реформатори. А ако се обърнем към милионите обикновени хора, ще видим, че вярата им влива сили, утешава, ободрява, разширява хоризонта и прави възможно повдигането над сивото ежедневие. Тя остава пътеводна звезда и в радости, и в скърби.

Невъзможно е да се обхванат с мисъл всички онези духовни кризи, от които вярата е извела човешките сърца. Тя не ще измени даже там, където всичко е изменило, където всичко е безсилно, където на всичко е дошъл краят. Вярата повдига падналия, вселява надежда на отчаяния, укрепва бореца, възвишава унижения. Каква е тайната на тази нейна сила?

"Съществуването на Бога — отговаря на този въпрос Уилям Джеймс — е гаранция за това, че има някакъв висш хармоничен порядък, който ще остане нерушим навеки. Светът ще загине, както твърди науката, ще из-

гори или замръзне; но ако той е съставна част от висша хармония, то замисълът на този свят не ще умре и навярно ще даде плодове в друг свят. Където има Бог, трагедията е само временна и частична, а крушението и гибелта вече не могат да бъдат действителен край на всичко съществуващо."¹⁰

Вярващият не затваря очи пред световното зло, но той отказва да го признае за непобедимо. Той може да употреби думите на Албер Швайцер: "Моето знание е песимистично, моята вяра е оптимистична".

Този религиозен оптимизъм, обхващайки цялото мироздание, на първо място, се разпростира върху нашия човешки живот, който благодарение на това започва да искри с цветовете на вечността.

Когато се замисляме над всичко това, то неволно отново и отново възниква въпросът: как може да се отхвърли такова велико, благотворно, преобразяващо начало за човечеството като религията, обявявайки я за празна заблуда? Щом абстрактното мислене ни п р и б л и ж а в а към идеята за Твореца, то духовният опит на хората в продължение на хиляди години гръмко с в и д е т е л с т в а за Неговото битие.

* * *

Често се налага да слушаме, че най-сигурният критерий за проверка на теоретичните построения и философски схеми е практиката. Ако това е така, то вярата се потвърждава от най-достоверната практика, която може да съществува — вътрешният опит на човека. За хора като Блез Паскал или блажени Августин връзката с Бога е истински въздух на живота, негова същност и смисъл. И даже за хора с по-слабо религиозно чувство вярата е могъщ фактор в техния практически живот.

"Като подхранвам достъпната за мен малка степен вяра чрез тази религиозна представа — казва Джеймс — аз черпя от тази вяра такова чувство, сякаш ставам посилен и повече се приближавам до истината. Аз м о г а,

разбира се, да се заставя да се вживея в настроението на учен сектант, живо да си представя, че не съществува нищо друго освен сетивния свят и познатите от науката закони и явления на природата; но всеки път когато се опитвам да направя това, аз чувам как онзи вътрешен ръководител, за когото пише Клифорд, ми шепне: "Марш от тук!" Заблудата си остава заблуда, даже ако тя се нарича наука. Цялата съвкупност от човешки опит, доколкото мога да го разбера, ме кара, непреодолимо ме влече да изляза извън "научните" граници. Да, реалният свят е много по-сложен, отколкото допуска естествознанието."¹¹

Но пътят към висшата Реалност в човешкото мислене твърде често е затруднен от ред прегради, които препятстват движението напред. Често даже самата дума Бог дотолкова плаши, поради неправилното и примитивно разбиране, че среща упорита психологическа съпротива. Но защо, когато става дума за обективното съществуване на материята, дадена ни чрез измамната призма на усещанията и опознавана опосредствено, атеизмът изповядва непоколебима вяра в нейната реалност, а когато се говори за **Обекта** на непосредствения вътрешен религиозен опит, срещаме недоумение в погледите и забележки за несъвместимостта на знанието и вярата?

"Разбира се, — казва Владимир Соловьев — фактите на вътрешния религиозен опит без вяра в действителността на техния предмет са само фантазии и халюцинации, но такива фантазии и халюцинации са и фактите на външния опит, ако не се вярва в собствената реалност на техните предмети. И в двата случая опитът дава само психологическите факти, фактите на съзнанието, а обективното значение на тези факти се определя от творческия акт на вярата. При тази вяра вътрешните данни на религиозния опит се откриват като действие върху нас на божественото начало, като Божие откровение в нас. По такъв начин то самото става като действителен предмет на нашето съзнание."¹²

Ето защо понятието за религия естествено трябва да включва в себе си понятие за Обекта на религиозния опит, т. е. понятие на Първоразума на света, за висшия и последен Източник на Истината, красотата и доброто, понятие за абсолютното Начало — Б о г а. Именно Той действа на човешката душа, карайки я да тръпне. Той е онова тайнствено Нещо, или по-точно Онзи Н я к о й, Който е скрит зад цялото многообразие от явления в света. Той съществува неизменно над непрекъснатия поток на Битието. Той определя онази разумна структура на Вселената, поразяваща всеки, който не е загубил способност да наблюдава и се учудва...

Везде я чувствую, везде
Тебя, Господь. В ночной тиши,
И в отдаленнейшей звезде,
И в глубине моей души...
Пока живу, Тебе молюсь,
Тебя люблю, дышу Тобой.
Когда умру, с Тобой сольюсь,
Как звезды с утренней зарей.

(Д. С. Мережковский)

Тази вътрешна настроеност и насоченост на ума ни посочват изворите на истинската религиозност. Усещаното от човека Божие присъствие, любовта към Него, жаждата да Го познаем и да се съединим с Него — това е истинската с ъ щ н о с т на религията. Ако това се преведе на езика на абстрактното мислене: "вярата означава съзнание за съществуване във връзка с Отвъдното"¹³. Актът на вярата съвсем не е "хипотеза", не е само определена система от възгледи, а живо, реално докосване с Него.

Тома Аквински, който е написал осемнадесет тома, посветени на философията и богословието, след преживяната от него мистическа среща, казва, че всичко написано вече му се струва като купчина слама. За такава среща свидетелства и Паскал, записвайки на късче хартия откъслечните думи: "Огън... Богът на Авраам, Яков, Исаак, а не на философите и учените. Увереност..."

Мир..." Всички умозрителни концепции в сравнение с тази жива среща са не повече от картонени макети. Във вярата не само няма слепота, а напротив, тя е най-дълбоко ясновидство. Разсъдъкът нека се мъчи в недоумение над проблемите: Бог и зло, свобода и предопределение — живата вяра е там, където тези противоречия липсват.

В книгата на френския писател Роже Мартен дьо Гара — "Жан Баруа" има знаменателен епизод: среща на баща атеист с неговата вярваща дъщеря. Те не са се виждали много години. Дъщерята идва при баща си да навлезе в света на неговите идеи. Между тях започва беседа:

"Баруа: Кажете, Мари... Вие прочетохте ли тези осем статии: "Защо не трябва да се зярва?"

Мари: Да.

Баруа: А това: "Догмати и наука"? "Източници на възникване на различните религии"?

Мари: Да.

Баруа: Вие прочетохте внимателно всичко това, и всичко това в което вярвате досега не Ви се стори...

Той иска да каже: "не можете да ме убедите, че всичките ми научни трудове, плодовете на целия ми живот, изцяло посветен на борбата с религията, са безсилни пред вашата детска вяра!..."

Мари (стараейки се ясно да изрази своята мисъл): Но татко, ако възраженията биха могли да поколебаят моята вяра, то това не би била истинска вяра...

Баруа: Кажете, Мари, какво прави вашата вяра така твърда?

Тя цялата се свива, но не се отклонява от отговор.

Мари: Когато изпитваш това, което съм изпитала аз, татко... не знам как да Ви обясня това... Присъствието на самия Бог... Бог овладява душата, изпълва я с любов, щастие... Ако човек е изпитал това поне веднъж в живота, всички доводи измислени от Вас, за да докажете на самия себе си, че вашата душа не е безсмъртна, че тя не е частица от Бога — всички ваши доводи, татко!...

Баруа не отговаря."

"Докосването до други светове" — това е действителност, това е факт, това е най-достоверна реалност; именно затова истинската вяра е по-висша от концепциите и конструкциите на ума, макар че по принцип не ги отхвърля. Не става ли така и тогава, когато човек проникне в тайните на природата? На него се дава някаква действителност и той е длъжен да се съобразява с нея, дори ако неговата теория често не е в състояние да се справи с нея.

* * *

Вярата най-малко от всичко е бягство от живота, затваряне в света на бляновете. Думата религия не случайно произлиза от латинския глагол religare, "свързвам". Тя е сила, свързваща световите, мост между тварния дух и Божия Дух. Укрепеният от тази връзка човек се оказва деен съучастник в световното съзидание.

Тези, които виждат в преклонението пред Бога нещо унижително са безкрайно далеч от разбирането за истински религиозния живот. Те твърдят, че вярата, видите ли, развива робско съзнание, оформя пасивност. В действителност стремежът да приведеш своята воля в съгласие с Божията воля е акт, произлизащ от нашата с в о б о д а. Бог не поробва човека, н е сковава неговата воля, напротив, дава му пълна възможност да Го отхвърли, да търси свои пътища.

Този факт се открива навсякъде: и в това, че Бог не се явява пред нас с принудителна очевидност (нито в опита, нито в доказателствата); в това, че никое действие на Бога в света, по своя характер не ограничава свободата на избор. В единение с Бога човек придобива пълнота на битието, а не жалко покорство. Историкът на религията Пфлайдерер отбелязва: "Когато човек в свободно покорство отдава себе си на Бога, той не се бои, че така ще загуби своята човешка свобода и своето достойнство, а обратно, — вярва, че само в съюз с Бога той

ще може наистина да стане свободен от бремето на света, от ограниченията на природата извън нас и от още по-тежкото иго на природата вътре в нас... Послушанието на Бога е свободата — е казал още Сенека¹⁴.

За религиозното съзнание доброто в живота е служение на висшето обективно Добро, красотата — отражение на висшата красота. Нашето възприемане на истината е приобщаване към целокупната Истина, която обхваща всичко, в това число и самите нас.

Затова животът според заветите на религията е неотделим от борбата за тържеството на доброто, борба за всичко светло и прекрасно; той не трябва да е пасивно очакване на "манна небесна", а мъжествено противопоставяне на злото.

Когато младият пастор Дитрих Бонхьофер очаквал смъртта в нацисткия затвор, той пише на свой приятел: "Аз искам да говоря за Бога не на границата на живота, а в неговия център, не в слабостта, а в силата". Църквата по неговите думи е длъжна да бъде не само там, "където отслабват човешките сили, не в покрайнините, а в центровете на селищата"¹⁵. А отец Максимилиан Колбе и монахиня Мария, които отдали своя живот за другите в ада на концлагера, или пастор Дейвид Уилкерсън, съвременният "апостол на престъпния свят" — нима не във вярата са черпили те сила за да извършат своя жизнен подвиг?

Религията е истинската основа на **н р а в с т в е н и я ж и в о т**. В природата не намираме основи за етическите принципи. Според остроумната бележка на биолога Томас Хаксли и престъпникът, и добродетелният човек еднакво подражават на природата, при това, първият в по-голяма степен. Може да се възрази, че нравствеността се диктува от дълга пред обществото. Но нали самото съзнание за този дълг не е нещо друго, а нравствено убеждение. В същото време именно отрицанието на смисления характер на битието, отрицанието на Бога е път към тържеството на безграничния егоизъм и взаимната борба¹⁶.

Защо, би попитал някой, съществуват немалко хора — безупречни нравствено, а в същото време са невярващи? Когато се задава този въпрос се забравя, че всички тези "добродетелни атеисти" не са възникнали в безвъздушното пространство. От детство те са били обкръжени от среда и възпитание, които в и н а г и са имали връзка с религиозната култура. Всички морални кодекси на нашите дни, колкото това и да се отрича, се основават на принципите на религиозната нравственост.

Добролюбов, Чернишевски, революционерите от миналия век, или героите на Съпротивата са били хора със забележителна чистота и самоотверженост. Не трябва обаче да се забравя, че мнозинството от тях произхождат от християнски семейства, даже от семейства на свещеници, където са получили нравствена закваска.

* * *

Религията е в р ъ з к а на човека със самия източник на битието, която прави неговия живот изпълнен със смисъл, вдъхновява го за служение, прониква със светлина цялото му съществуване, определя нравствения му облик.

Мнозина ще възразят: "Ако религията се свеждаше само до това свое духовно ядро, би било прекрасно. Но тя дава още и някакви формули, догмати, допуска теоретически богословски построения. Не е ли по-добре всичко това да се отхвърли, за да се съхрани само чистата религия? Нека действително съществува някаква тайнствена Сила, която оказва благотворно, вдъхновяващо въздействие върху човека. Да приемем това с благодарност и радост. Но защо са тук думите. Те повече пречат, отколкото помагат."

Такова мнение е отразено и в известната "изповед" на Фауст пред Гретхен:

Кто с полным чувством убежденья
Не боится утвержденья:
Не верую в него?
Он, Вседержитель

И Всеохранитель
Не обнимае ли весь мир —
Тебя, меня, Себя?
Не высится ль над нами свод небесный?
Не твердая ль под нами здесь земля?
Не всходят ли, приветливо мерца,
Над нами звезды вечные? А мы
Не смотрим ли друг другу в очи,
И не теснится ль это все
Тебе и в ум и в сердце,
И не зарит ли в вечной тайне
И зримо и незримо вокуг тебя?
Наполним же все сердце этим чувством,
И если в нем ты счастье ощутиш,
Зови его как хочешь:
Любовь, Блаженство, Сердце, Бог!
Нет имени ему! Все в чувстве!
И имя только дым и звук,
Туман который застилает небосвод*.

Действително религиозното преживяване е опит, който надминава човешките думи и понятия, и затова опитите да бъде изказан винаги обедняват съдържанието му. Това се отнася изобщо към всеки дълбок вътрешен опит, например преживяване на прекрасното. "Изречената мисъл е лъжа" — казва Тютчев. И вес пак в живота не се съобразяваме с това. Макар че думите не могат тъждествено да предадат нашите чувства, ние не се отказваме от тях. Когато мъжът казва на жената: "Обичам те", той повтаря обичайната формула, но при всеки отделен човек зад тези думи стои нещо неповторимо. Думата е с и м в о л, зад който се крие нещо неизмеримо по-дълбоко... И този символ е мост между душите.

Може би във висшите степени на човешкия дух, или в моменти на особен вътрешен подем думите се оказват излишни. Но, като правило, ние не можем без думите, без понятията, без мисленето.

---

* Преводът е на Борис Пастернак

Не е трудно да бъде разбран богословът Хамилтън или мистикът Кришнамурти, които се опълчват против самата дума "Бог", тъй като думите имат тенденция да се фетишизират. Но, от друга страна, техният опит да се издигнат над думите бе предварително обречен на неуспех¹⁷. Човекът е не само съзерцаващо и преживяващо същество, но и мислещо, говорещо същество. Откажът от понятията и думите върви против човешката природа, против потребността на хората да осмислят своя живот и опит.

Оставайки само в сферата на неопределените вътрешни състояния, вярата се оказва пред опасността да се превърне в "убежище", което няма никакво отношение към нашите действия. Гласът Божи е глас, който зове към труд, към преодоляване, към служение. А това е невъзможно без съответни думи понятия символи. Освен това **ф о р м и т е**, в които обличаваме религиозния опит (мит, символ, икона) са свършено необходими, за да могат хората да го споделят помежду си. Затова опитът на богослови като Рудолф Бултман да "демитологизира" религията е така безплоден, както и опитът на Кришнамурти¹⁸.

Друг съвременен богослов — Паул Тилих, като отхвърля представата за Бога, "пребиваващ на небесата", предлага да говорим за Него като за "неизчерпаема дълбина"¹⁹. Той обаче не забелязва, че "дълбина" е също така условно пространствено понятие, както и "небе". Нещо повече, образът на небето с неговото величие и безмерност е тъй прекрасен символ на божественото, че не губи значение в която и да е епоха. Поддръжниците на "демитологизацията" не виждат обемността, многоплановостта и многозначността на религиозната символика²⁰. Ако за древния човек "небето", в определена степен е било тъждествено на пространство над земята, то в ново време това понятие придобива чисто духовен смисъл (впрочем, такъв смисъл са влагали в него и много от древните).

Цялата сила на образа или мита се състои именно в тяхната органическа, синтезираща природа. Те позволяват конкретно да се посочи това, което аналитичният език не е в състояние да изрази. Ето защо намерението на някои от богословите да извадят от духовния живот и самите понятия "Бог" и "религия" не трябва да се признават за правомерни²¹. Думите, при цялата им ограниченост, са нещо не просто и второстепенно.

Символите и митовете не се изобретяват, а израстват естествено от вътрешното постижение. Човекът винаги ще се нуждае от тези знаци, отразяващи различните страни на битието и на върховната Реалност.

Социалната роля на религията е немислима без това, хората да се научат на едни или други способности да предават един на друг своя вътрешен опит. Ако се откажем от всички пътища на религиозно общение и търсене на взаимно разбирателство, то религията не ще обединява душите, а ще ги разделя.

Християнството учи, че Бог се съединява с човека в Христа, но нима тези думи имат абстрактно значение, нима те не издигат човека на несравнима висота? Иисус Христос казва, че хората трябва да са единни, както са единни Божиите ипостаси.

Това не посочва ли изключителното жизнено значение на догмата за Св. Троица? Нима учението за бъдещото Царство Божие не придава смисъл и цел на цялостния исторически процес? Кришнамурти е прав, че трябва да помним ограничеността на думите. Още св. апостол Павел казва: "Буквата убива, а духът животвори". Въпреки това, той проповядва със словото и пише послания.

* * *

Противниците на традиционната религиозна символика, без сами да забелязват това, използват много стария език на пантеизма, който е добре познат още на дохристиянските вярвания. При това проповедниците на лъжливо-новото богословие уверяват, че тяхната цел е

да очистят понятието за Бога от наслоенията на антропоморфизма. Но ако те бяха сериозно проанализирали не само богословието на Отците на Църквата, а поне индийската или религиозната мисъл на Платон, те биха се убедили, че наричат новаторство неща, които са отдавна известни²².

Духовният опит на мистиците и умозренията на философите още в древността стигат до отричане на възможността Бог да се разглежда като един от обектите на битието. Даже самата категория "съществуване" се оказва неприложима за Него, защото Бог по същество превишава всичко сътворено и условно.

На това основание няколко века преди раждането на Исус Христос започва да се развива "апофатичното" (т. е. отрицателното) богословие. То допуска по отношение на Бога само отрицателни понятия — за това какво Бог не е.

Той "не е това и не е това" — твърдят Упанишадите. "Той превъзхожда самото Битие" — провъзгласява Платон. В Стария Завет, изобилстващ от антропоморфни изрази, "постоянно се подчертава, че Бог е "свят". На езика на Писанието това означава, че в дълбочината на своето същество Бог притежава природа, превъзхождаща въображението и мисълта на човека*. Християнството изцяло възприема това учение и го разработва в патристическото богословие. "Той стои по-високо от всичко мислимо" — учи Ориген. Според думите на Аеропагит, Бог е "истинско Нищо", — т. е. не може да се изчерпи от никое понятие и никакъв вид битие. "Бог — според св. Максим Изповедник — е всичко и нищо, стои над всичко". "Да се приближи до Бога може само този, който разбира, че Той е непознаваем" — казва кардинал Николай Кузански²³.

Човекът обаче не може да се ограничи с това "отрицателно" богословие. В своя живот Бог Се проявява така

---

* Вж. за това в т. V от поредицата (Вестители на Царството Божие) гл. IV.

действено, властно, жизнено, конкретно, че само отрицанието е недостатъчно. За религиозния живот и мислите са нужни и утвърждаващите думи. Макар те постоянно да се произнасят с уговорки и поправки, те са необходими на хората.

Неотделимото от мисълта слово позволява по-здраво да се свърже интуитивното постижение с цялото наше светосъзерцание и целия строй на нашия живот. Мисълта за Бога не е нещо кощунствено.

Напротив, християнското богословие, започвайки със св. апостол Павел, винаги подчертава значението на разума в осмислянето на вярата. "Ти си получил разумна душа — пише св. Василий Велики, — с която проумяваш Бога, проникваш с разсъдъка в природата на съществуващото; жънеш сладкия плод на мъдростта."²⁴ Свети Иоан Дамаскин посочва разума като една от чертите на богоподобие на човека²⁵. Трябва само да се помни, че богословските понятия са винаги приблизителни и метафорични в сравнение с реалността. В това няма нищо, което би намалило значението на богословието. Както видяхме и науката за природата се сблъсква с такива равнища, на които моделирането, съответния изказ с думи са невъзможни. Тогава на помощ идват символите. В религиозния миросглед данните на вътрешния опит се съчетават с осмислящата го мисъл. И колкото по-хармонично се съчетават тези два елемента, толкова е по-съвършена системата на религиозните обряди.

Индийският философ С. Радхакришнан казва: "От това само, че мистическият опит е непрередаваем, той не става по-малко действителен от другите форми на познание. Ние не можем да опишем този опит само с помощта на метафори... Не трябва да се отрича интелектът, но той се нуждае от допълнение. Философията, основана на интуицията, не е задължително да противостои на разума и разбирането. Интуицията може да хвърли светлина на такива тъмни места, където умът не е в състояние да проникне. Резултатите от мистическата интуиция трябва да се подложат на логически анализ. И само с

помощта на този процес на взаимна корекция и допълване ще е възможно всеки да води здрав живот. Плодовете на интелекта ще са несъстоятелни и празни, несъвършени и откъслечни, ако отсъства помощта на интуицията, а интуитивните прозрения ще са слепи и неми, тъмни и странни, ако не се потвърждават от интелекта. Идеалът на интелекта се осъществява в интуитивния опит, защото във висшето всички противоречия се примиряват²⁶.

Ето това е този В и с ш Р а з у м, на който трябва да строят своята основа реалистичната философия и богословската мисъл.

Рационалното осмисляне, като оперира с данните на опита и Откровението, поставя преграда, защитавайки понятието за Бога от погрешно разбиране. При това обаче, разумът е длъжен отчетливо да вижда границите на своята компетентност. "Познанието на Бога, казва католическият богослов Жан Даниел, е едновременно и работа на разума, но точно то поставя и разума под въпрос. В този случай нищо не може да бъде по-разумно от непризнаване на разума." Разумът е необходимо средство за това познание дотолкова, доколкото той не позволява да се поставя Бог там където Го няма."²⁷

Освен това е необходимо да се помни за съществена разлика между философията и догматичните символи. Философията, макар че се опира на интуицията, формално върви по индуктивен път и работи с идеи, а не с реалности. Догматичният символ е нещо друго. Той не се извежда с помощта на интелекта, макар че се изразява с езика на понятията. Ето защо дълбоко се заблуждават тези, които приписват създаването на православния Символ на вярата на гръцкия рационализъм. Истините изразени в него са били дадени във форма, която е чужда на абстрактното умозрение на философията. Това отбелязва още Хегел. И изобщо, основополагащите християнски догмати се характеризират с в ъ т р е ш н а п р о т и в о р е ч и в о с т, парадоксалност, антонимичност — неотстраними с методите на формалната логика.

Ако догматите бяха плод на философски умозрения, най-вероятно не биха имали тези противоречия: рационалната концепция обича стройността. Но ученията за триединството и богочовечеството са родени от мистическо прозрение, което на несъвършения език на понятията приема диалектическа, противоречива форма. Догматическият символ разкрива това, което е дадено на вътрешното интуитивно съзерцание, а умозрителната философия го осмисля като факт, който е нужно да се приведе в съгласие с дискурсивното мислене²⁸.

Следователно ние не сме обречени на изолирано съществуване на островите на индивидуалното съзнание и опит. Между тези островчета има мостове: това са понятията и знаците, символите и догматите.

* * *

Един от първите проблеми на богословието се състои в това, как нашето ограничено, условно битие се отнася към безусловното, абсолютно Божие Битие.

Духовният опит на човечеството свидетелства за това, че Бог може да е близък на душата по най-дълбок и интимен начин. Следователно, не съществува пропаст между Него и нас. Нима не се усеща в минутите на вътрешно озарение Неговото незримо присъствие в цялата природа: в диханието на горите, в разцъфтяващото цветче, в тайнствения живот на земята и небето?...

И Ты открылся мне: Ты — мир,
Ты все. Ты небо и вода,
Ты — голос бури, Ты — эфир,
Ты — мысль поэта, Ты — звезда...

Велика е истината на този пантеизъм, който е намерил завършен израз в Упанишадите, даоизма и някои гръцки и западноевропейски философски системи. Но цялата истина пантеизмът не може да включи в себе си. Неговата разпространеност е свързана с това, че той открива Бога в света на природата, в това, което е най-достъпно от всичко, за видимото съзерцание. Своята ограниченост той пренася върху Абсолюта и отъж-

дествява Бога с безлика сила, пронизваща Вселената. Междувременно безличието е свойство на нисшето битие, а на върха на световната йерархия стоят личности, разумни и самоосъзнаващи се същества.

Човек даже от собствения си опит разбира доколко неговото "аз", неговата духовна личност превишава подсъзнателния и телесен живот. Още по-трудно е да се мисли за безличие на Бога, Който е висше съвършенство. В Библията се съдържа пряко свидетелство за Откровението на Твореца като върховна Личност.

Разбира се, в своята божествена дълбина личността на Бога безкрайно се отличава от личността на сътвореното ограничено създание. Неизмеримата, съкровена, непостижима същност на Абсолюта е трансцедентна на човека: тя превишава както интуитивните така и дискурсивните му способности, но Бог, Който е обърнат към света, Бог-Творец, Бог-Логос се открива на душата като Воля, Разум и личност, унищожавайки в своя творчески акт пропастта между Абсолютното и относителното, между Себе Си и света. Именно Той извиква творението към битие, направлява космичния антропогоничен процес към съвършенство, към най-висока богочовешка цел, приобщава света към пълнотата на божествения живот.

* * *

Но тук пред нас неизбежно възниква загадка, която винаги мъчително се преживява от религиозното съзнание: откъде в творението се е явило н е с ъ в ъ р ш е н с т в о? Как да се съвмести откровението за Божията благодат с факта на злото ширещо се на земята?

Този трагичен въпрос е повдигнат отдавна и то не от Достоевски или Камю, а още от книгата на Иов и древните религиозни учения.

Засега няма да засягаме злото в човешкото съществуване*. Преди да говорим за него, трябва да се обърнем

---

* За това ще стане дума в гл. VIII-IX.

към света на природата. Хармонията и целесъобразността в мирозданието, които винаги изумяват хората, не могат да заслонят и другата страна на битието. Борба и изяждане, страдание и смърт постоянно съпровождат всички жизнени процеси. Даже тогава, когато човекът твърде малко е знаел за света, той е виждал тази мрачна сянка, хвърляна от природата. Демонологията на древните не е нищо друго, освен персонификация на космическото зло. Сега, когато науката прониква в тъканта на материята, размахът на разрушителните тенденции е още по-очевиден. Макар някои справедливо да твърдят, че при отсъствие на съзнание няма нито зло нито грях, кой ще се реши да отрече вселенското страдание? Болката и страданието постигащи всяко живо същество отпечатват страшен белег върху целия биогенезис. Макар че болката в известен смисъл играе благотелна роля, като сигнал за опасност, тя се е появила именно защото опасността за живите творения е напълно реално. Нещо повече, полето на битката не се ограничава в сферата на живота. Термодинамиката открива в космическото движение противоположна тенденция на прогресивното съзидание. Тя води до разпад на структурите, обезценяване на енергията, увеличаване на ентропията. "Според това как нараства ентропията — казва Роберт Винер — Вселената и всички затворени системи във Вселената естествено съдържат тенденция към износване и загуба на своята определеност. Те се стремят от най-малко вероятното състояние към по-вероятното, от състояние на организация и диференциация, където съществуват различия и форми, към състояние на хаос и еднообразие"²⁹.

Такава е съдбата на неживата природа, а живата се представя пред нас като някакъв исполински звяр, поглъщащ своите деца и сам тресящ се от мъки. Смъртта дава живота, хаосът — организацията. Светът на съзиданието постоянно се подравя от силите на разрушението.

* * *

Религиозната мисъл отдавна признава наличието на

това космическо зло. Тя го разглежда, като правило, от три гледни точки.

Първата се е зародила в Индия. Там философите на браманизма са дали м о н и с т и ч е н отговор на въпроса за световното несъвършенство. Според Упанишадите то се корени в недрата на самия Абсолют: призрактът на ефимерното битие от време на време обезпокоява божествения Брахман*. Като излива своята сила в небитието, той се въплъщава в тленни обвивки, обърква се в мрежите на лъжливо съществуване. Едва в края на един огромен период Абсолютът се освобождава и отново получава покоя на безусловното съвършенство. Следователно космогенезисът е нещо безсмислено и по същество незадължително.

В това учение смущава и отблъсква отрицанието на ценностите на битието и преди всичко това, че то прави самото божество източник на вселенското зло.

Вторият отговор, който на пръв поглед е по-привлекателен, е основан на доктрината на д у а л и з м а. Картината на борба между извечните принципи на Порядъка и Хаоса се появява още в древните митове на човечеството. Най-последователно тази представа била развита в религията на иранския пророк Заратустра, от когото я заимстват гностиците, манихеите и албигойците**. Дуализмът обаче, при цялото свое съответствие на световната панорама, в крайна сметка не решава главния въпрос. Ако съществуват две извечни противоборстващи си начала, нито едното от тях не може да бъде Абсолюта, към който се стремят вярата и знанието. Затова се налага да се търси последната Реалност извън техните предели, над тях.

Християнският отговор не отрича частичната правота на индийския песимизъм и относителната справедливост на дуалистическото учение. Християнството е съгласно и с това, че съществуващото битие носи в самото себе си черти на несъвършенство, че космогенезисът е

---

* Вж. т. III, "У Врат Молчания", гл. VI.

** Вж. т. V, "Вестители на царството Божие", гл. XVIII.

неделим от борбата на полярните начала. Библията, като говори за света като за творение на Бога, разглежда Вселената в д и н а м и ч е н план, в перспективата на нейното усъвършенстване. Старият Завет знае за силите на хаоса, но той не ги обожествява, а вижда в тях само тварно начало, което се противи на замисъла на Твореца*. Бог, според Библията, не м о ж е да бъде източник на зло. То е породено от н а р у ш е н и е от тварите на божествените начертания, а не просто "забавяне по пътя към съвършенство", както се изразява Лесинг.

Образите на чудовището на Хаоса и на Сатаната, които намираме в Писанията означават, че е станала катастрофа в духовния свят. Именно там е възникнало огнището на демоничното "своеволие, метежът против хармонията, който се отразил върху цялата природа. "Всички твари — казва св. апостол Павел — заедно стенат и се мъчат досега (Рим. 8:22), "защото тварите се покориха на суетата не доброволно, а по волята на Оногова, Който ги покори" (Рим. 8:20).

Тези тайнствени думи показват зависимостта на сегашното състояние на природата от космическото Грехопадение. Не е ли необратимото със своята неумолимост природно в р е м е своеобразен недъг на мирозданието? Нали кн. Откровение сочи, че в бъдещия космос то няма да съществува (10:6).

Християнските богослови не дават еднозначен отговор на въпроса как е станало заразяването на тварите от злото. Някои от тях, например Владимир Соловьев, се позовават на древното учение за световната Душа, като смята, че именно тя е била завладяна от стихията на космическото зло. Във всеки случай природата, според учението на Библията, не е мъртво начало и притежава определена одухотвореност. Тази мисъл споделят твърде много богослови, философи и учени. Напълно е вероятно, на невеществено, дълбочинно ниво, природата по някакъв начин да се д о к о с в а до трансфизическия

---

* Вж. т. II, "Магизъм и Единобожие". Приложение: "Библията и учението за Грехопадението".

свят и да съставя заедно с него някакво цяло. Именно поради това тя се е оказала заразена от тлението в самите свои начала. Хаосът и смъртта могат да се разглеждат като резултат от изкривяването на духовните параметри на Вселената, което внесло в космогенезиса слепи, разрушителни сили, действащи против нейното постъпателно движение. От "момента на космическото Грехопадение, ако използваме думите на германския мистик Яков Бьоме, "небесното и адското царство в природата винаги и навсякъде са се борили, изразходвайки огромни усилия, подобно на жена при раждане"³⁰.

Подобна представа може да ни се стори като отрицание на божественото всемогъщество. Християнството обаче учи, че всеки акт на Бога по отношение на света е негово самоограничение, или както казвали Отците на Църквата "кенозис" (умаление) на Абсолютното. Именно "кенозисът" оставя място за с в о б о д а т а на тварите, без която целокупното битие би било изкривяване образа на своя Създател³¹. Затова самосъзнанието на Вселената — духовните светове и човека — е немислимо без свободата, включваща и търсенето на свои пътища, различни от пътищата Божии. Единственото, което се намира отвъд всяко обяснение, това е самият порив към противене на Бога, порив ирационален по своята природа. Няма такива думи и понятия, които да осветлят тази тъмна бездна. "Нерелигиозното съзнание мислено направлява делото Божие — казва Бердяев — и се хвали, че би свършило работата по-добре, че Бог би трябвало насила да създаде космоса, да сътвори хората неспособни на зло, изведнъж да преведе битието в това свършено състояние, при което няма страдание и смърт, а доброто да привлича хората. Този рационален план на творението изцяло е в сферата на човешката ограниченост и не се извисява до съзнанието за смисъла на битието, тъй като този смисъл е свързан с ирационалната тайна на свободата на греха. Насилственото, принудително, външно отстраняване на злото от света, необходимостта и неизбежността на доброто — ето какво напълно противоречи на достойнството на всяка личност и на свър-

шенството на битието; ето план несъответстващ на замисъла на Съществуото, Което е абсолютно във всички свои съвършенства.

Творецът не е създавал по необходимост и насилствено съвършен и добър космос, защото такъв космос не би бил нито съвършен нито добър в своята основа. Основата на съвършенството и доброто е в свободната любов към Бога, в свободното съединение с Бога, а този характер на всяко съвършенство и добро, на всяко битие, прави неизбежна световната трагедия. Според плана на творението космосът е даден като задача, като идея, която трябва творчески да осъществи свободата на тварната душа."³²

Силите, заложи в Вселената, не могат да бъдат изцяло парализирани от властта на Хаоса. Библията учи за П р е м ъ д р о с т т а, която е отражение на висшия Разум в творението. В продължение на целия космогенезис този принцип постоянно се открива в организацията, усъвършенстването, порядъка, прогреса. Творението е преодоляване на хаоса от Логоса, което достига съзнателно ниво в човека и е устремено към бъдещето. Следователно борбата е закон при създаването на света, тя е диалектика на развитието на твартa. За нея говорят проникновените думи на поета:

Бог один есть без тени,
Нераздельно в нем слита
Совокупность всех явлений,
Всех явлений полнота...
Но усилиям духа злого
Вседержитель волю дал.
И свершается все снова
Спор враждующих начал.
В битве смерти и рожденья
Основало Божество
Нескончаемость творенья,
Мирозданья продолженье,
Вечной жизни торжество.

(А. Толстой)

Към тази тема ще се върнем пак. Сега трябва да преминем към въпроса за сътворението на света, което едновременно е и драма на борбата и нарастване на съвършенството чрез силата на Божието Слово.